

cipieel verre hielden van elke vorm van uitwendige kerk. Dat er naast nicodemieten en vrijgeesten ook een grote groep was, die buiten de kerk bleef uit onverschilligheid of misschien zelfs atheïsme, komt in dit Antwerpse drieluik niet uit de verf.

Mogelijk dat Mamefs beeld van kerkelijk Antwerpen in de zestiende eeuw nog meer aan reliëf wint, wanneer hij over enkele jaren zijn onderzoek heeft afgerond naar de periode van de calvinistische republiek. (Kerk)historici zien daar in elk geval nu al reikhalzend naar uit.

P. H. A. M. Abels

J. Koopmans, e. a., ed., *Rhetoric - Rhétoriqueurs - Rederijkers. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 10-13 November 1993* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen, afd. letterkunde, nieuw reeks CLXII (Amsterdam etc.: North Holland, 1995, vi + 282 blz., f85,-, ISBN 0 444 85792 3).

In november 1993 werd een Akademie-colloquium over de humanistische retorica gehouden dat zich ten doel stelde de invloed van de Nederlandse en Franse rederijkers op de literatuur in de landstaal en de visuele kunsten tijdens de vijftiende en zestiende eeuw te bestuderen. De handelingen ervan zijn met verrassende snelheid gepubliceerd. Het colloquium zelf mag een vernieuwend experiment heten in zoverre als de rederijkers zowel in de Nederlanden als in Frankrijk tot nu toe weinig serieus zijn genomen als contribuanten aan de ontwikkeling van de literaire cultuur, en nog minder als exponenten van een bredere culturele ontwikkeling. Na de aanloop van het structuralisme en de semiotiek, die aandacht vroegen voor de formele aspecten van de poëtica der rederijkers, zijn vertegenwoordigers van een contextualiserende benadering meer recent op zoek gegaan naar de verwevenheid tussen vormen van verbale en visuele cultuur, zowel aan de productie- als aan de receptiezijde. Beeldende kunstenaars namen immers deel aan rederijkerskamers, terwijl de oudste kunstkritiek op het conto van de rederijkers moet worden geschreven. Het toneel vormde natuurlijk een bevoorrecht moment van contact tussen tekst en beeld. Naast deze inhoudelijke vernieuwing kreeg men meer oog voor de fundamentele ruimtelijke eenheid van de Franse, de Bourgondische en de Nederlandse tradities, ondanks alle verschillen. Het colloquium wilde een scherper inzicht krijgen in de aard en de intensiteit van zulke dwarsverbanden.

In zijn openingslezing onderstreept F. Rigolot de band die de ritmisch rijmende rederijkers met de figuratieve, analogische wijze van denken van de scholastieke filosofie verbindt; voorzover er van een omslag sprake is, moet die vermoedelijk worden gezocht in de opkomst van het autonoom denkend subject, dat zijn innerlijkheid probeert te verwoorden en beredeneerd over te dragen. Vandaar het belang van de argumentatieleer en de didactiek in de retorica van Rudolf Agricola en Philippus Melanchthon (F. Goyet, P. Mack). Hun nadruk op de mogelijkheden die de retorica de docent biedt, bereidt de weg voor Ramus' triomfantelijke zegetocht door het laat-zestiende-eeuwse trivium, hier slechts summier aangestipt. Enerzijds bleef de omslag van de logica naar de overredingskunst dus uit oude tradities en genres putten (M. Spies, H. Pleij), anderzijds steunde zij op nieuwe humanistische concepten (K. Meerhoff), zoals voorgesteld in boekillustraties (P. Sharratt) en zichtbaar gemaakt in de visuele expressievormen van de overredingskunst: schilderijen, blijde inkomsten, optochten, rederijkerstoneel (M. Meadow). Verschillende bijdragen gaan uitvoerig in op de sociale en literaire overeenkomsten of verschillen tussen de Nederlandse rederijkerskamers, de Bourgondische *rhétoriqueurs*, en de Franse *pays* (D. Coigneau, J. Koopmans, C. Thiry), andere bespreken gedetailleerd de literaire technieken van de rederijkers, vooral de wijze waarop de klassieke

metriek door de Frans- en Nederlandstalige dichters werd overgenomen of aangepast (M. R. Jung, W. Waterschoot). De overeenkomsten en relaties van de verbale argumentatietechnieken en -figuren met de visuele worden voor het voetlicht gebracht door R. Falkenburg, M. Meadow en N. Serebrennikov. Al met al een rijke, stimulerende bundel van een sprankelende geleerdheid. Ze laat goed zien hoe uit elkaar gegroeide tradities van onderzoek naar verbale en visuele expressievormen via de analyse van de retorica als metataal weer een gemeenschappelijk onderzoeksobject kunnen vinden, zodat ook de eenheid van de cultuur zelf weer in beeld komt. De historicus, op dit terrein een niet-specialist, doet er wel goed aan zich vooraf met enkele encyclopedieën, woordenboeken en biografische naslagwerken te omgeven. De meeste auteurs doen hem maar weinig didactiek cadeau.

Willem Frijhoff

M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 1996; Hilversum: Verloren, 1996, 415 blz., ISBN 90 6550 535 0).

Klopjes waren ongehuwde vrouwen of weduwen die alleen of groepsgewijs een geestelijk bestaan leefden zonder door geloften of een regel gebonden te zijn. Lange tijd maakten zij als enigen de katholieke gemeenschap in de Republiek als zodanig zichtbaar. Haar kleding, houding en levensstijl bepaalden het publieke beeld van de kerk, zoals de schimpscheuten van de protestanten duidelijk maken. Alleen daarom al verdienen ze meer aandacht. Ook haar aantal spreekt daarvoor. In haar dissertatie leidt M. Monteiro uit de visitatierapporten van P. Codde af dat er rond 1690-1695 circa 5000 klopjes kunnen zijn geweest, dat wil zeggen tussen 1 en 2% van de volwassen katholieke bevolking, tegen krap 500 priesters. Ze lijken sterk geconcentreerd in de stad Utrecht en in Holland, naast een kleinere groep in de Friese staties, maar de bron is wat summier voor de rest van het land. Het cijfer is dan ook een extrapolatie die we met een slag om de arm moeten gebruiken. Dat hangt ook samen met de definitie van het 'klopje'. Het is denkbaar dat de tolerante steden in het Westen haar meer speelruimte gaven dan elders, en dat dit van invloed was op haar zelfdefinitie, beeld, gedragswijze en rol in de gemeenschap. Ook hier is het, met andere woorden, contextualiseren geblazen.

De cléricale geschiedschrijving beschouwde de klopjes wat neerbuigend als simpele hulpjes in de zielzorg, met een van de clerus afgeleide identiteit en zonder eigen spiritualiteit. Ook bij E. Theissing, de eerste historica van de kloppen (1935), overheerst nog dat clericaal perspectief, hoewel zij haar al een autonome religieuze inspiratie toekent. Anderen, met de grote Haarlemse gemeenschap van 200 kloppen in De Hoek of die van Utrecht voor ogen, hebben er juist een soort surrogaat-nonnen in gezien, bij gebrek aan kloosters. Feitelijk kwamen beide posities voor. Maar als groep zijn de kloppen tot geen van beide te herleiden. De halfnonnenthese lijkt ook onder onze onkunde over de trek van Noordnederlandse katholieken naar het buitenland. Vrouwen die de religieuze staat kozen traden daar probleemloos in. Onderzoek naar het gehele veld van religieuze opties zou ik dan ook een urgentie willen noemen: het zou het overtrokken beeld van katholiek isolement corrigeren en de aansluiting van de Hollandse Zending bij de katholieke reformatie accentueren.

Terecht corrigeert Monteiro die eenzijdige beeldvorming door niet uit te gaan van functies en rollen, maar van zelfbeeld en spiritualiteit, dus van het perspectief van de kloppen zelf. Ze wijst er trouwens op dat de kloppen-formule al vóór de reformatie teruggaat en niet exclusief